

Անվանի արձակագիր, հրապարակախոս, մշակութային ու քաղաքական գործիչ Կարապետ Տողրամաճյանը ծնվել է 1864թ. դեկտեմբերի 30-ին, Պոլսի մատակարարում գտնվող Ռողոստո քաղաքում: Մանկությունն անցել է ծննդավայրի դիմաց տաքածվող Նիկիո չքնաղ լճակի ափին. ըստ ավանդության Արիստակես Հայրապետը իր հրաշագործությունը ցույց տալու նպատակով արթո՞ւմ հերկեց լճի ափքները, այդ պատճառով շրջակա հայերը «Ընտանեկան լիճ» անունը կապեցին: Ամռան գիշերները երազող պատանին իր ընկերներով պատվում էր լճի պտղաբեր ափերին, եթեայնքան ջրերի մեջ նայում աստղերի հմայիչ խաղին, հիանում լուսնի դանդաղ ընթացքով և երգում իմացած քնուշ երգերը: Զգալու՞մ քնավորություն ուներ և նվիրված էր բոլորին, դրա համար բոլորը սիրում էին նրան: Բանաստեղծական հոգի ուներ, զգացմունքներն էին կատարում մարմինը: Հայրը քարեկենցիկ անտեսություն ուներ և որդուն խորեոքը էր տակնս սովորեց: Այդ կողմերում վատ սովորություն կար ամեն տարի, մույնիսկ տարին երկու անգամ դասատու փոխելու: Գյուլի վարժարանում թերի կրթություն ստանալուց հետո, պակասը լրացնում է ինքնաշխատությամբ, ինքնուրույն սովորեց ֆրանսերեն: Շուտով փափագը կատարվում է, ընկերների օգնությամբ տեղափոխվում է Պոլիս, քաղային վարժարանում ստանձնում ուսուցչի պաշտոն: Այստեղ զինվորագրվում է ազգային-ազատագրական շարժմանը՝ դառնալով Հայ հեղափոխական դաշնակցության անդամ: Նրա նվիրվածության և անկաշառության մասին պատմում են հետևյալը. Ելք Վառնայում ման է գալիս ծակ կոշիկներով, մեկը հարցնում է.

«- Վահան, միթե՞ Դաշնակցությունը չօգնե՞ր քեզի, քանի որ դու անոր անձնավեր և հավատարիմ զինվորն ես եղած:

- Դաշնակցության պարտականությունն է, - պատասխանում է նա, - ընկերներին վատթո՞ւ ու գնդակ հասցնել, ոչ թե փոքր կշտացնել, սրիկայություն է հեղափոխական լլլալ հեղափոխության կռնակին ապրելու համար»¹:

1896թ. հուլիսի 14-ին, Բանկ Օթոմանի դեպքերից հետո, հետապնդումներից խույս տալու համար Վ.Մանվելյանը մեկնում է Բուլղարիա, ապրում և դասավանդում Վառնայում: Սակայն հայրենիքը ձգում է նրան և 1902-ին վերադառնում է Երևիր՝ «անոր հողը ու ավերակները համբուրելու, անոր արյունոտ կուրծքի վրա իր երիտասարդ տարիները գոհաբերելու»: Ծնողներին գրած նամակով հայտնում էր, թե իբր Ամերիկա է գնում, սակայն իր հին քաքեկամներին ուղարկում է մի նամակ-կտակ, ուր գրում էր.

«Նստաղ, ինքնամփոփ կյանքը կը թողում և կերթամ հորձանքին մեջ նետվելու սիրով, ինքնաբերաբար հանձն առի ինքնզինքս ենթարկելու անորոշ, չարչարանքներով լեցուն կյանքի մը պայմաններում. պիտի կըրնա՞ման մաքուր և հաղթական դուրս ելլել անկից, հաստատապես համոզված եմ, որ մեռնող և ապրող ընկերներու սուրբ և ազնիվ հիշատակը պիտի ուժովցնե գիս և զերծ պիտի պահե ամեն տեսակ սալթաքումներն:

Բավական ապրեցա աբղին ինձի համար. կուզեմ ասկե հուրը ապրիլ Գործին համար և մույնիսկ մեռնիլ, բայց չէ թե սպարդյուն մահով, այլ օգտակար դառնալով:

Եթե երբեք չվերադառնամ, և դու՞մ քախտ ունենաս ավելի երկար ապրելու և այցելես մեր գյուղն օր մը, սիրելիներուս, ծանոթներուս, մեր սարերում ու ձորերում, լճակին հաղորդե իմ վերջին քարկներս...»:²

Հայրենիքի ու գաղափարի նվիրյալը անցնում է Սասուն, ուր ծավալում է հեղափոխական գործունեություն, դրան զուգընթաց հավաքում և ուսումնասիրում է Սասնա գրույցները, դյուցազնական պատմությունները, քանահյուսությունը: Երկու տարում կուտակել էր մի ձեռագրերի մեծ սնդուկ, որը դժբախտաբար հետո ընկնում է թուրքերի ձեռքը:

¹ Կ. Տ ո ղ ր ա մ ա ճ յ ա ն, Նշխարներ, Ֆիլիպի, 1907, էջ 14:

² Նույն տեղում, էջ 1,5:

1904 թվի Սասունի կովի հերոսական օրերն էին: Ապրիլի 14-ին, կովի թեժ պահին, հակառակ ընկերների հորդորներին, Մանվելյանը ճամփա է ընկնում՝ Անդրանիկի մոտ գնալու: Չորերի հովտում՝ Եղկարդա կամրջից քիչ հեռու, նկատվում է բշտամու կողմից և երկու ընկերների հետ միասին, անհավասար գոտեմարտում սպանվում: Ազգային գաղափարի փշոտ և արյունալից ճանապարհին նա կատարեց իր ուխտը՝ մնալով մեր ողբերգորեն հերոսական պատմության համակերելի նվիրյալը և հայ գրականության ինքնատիպ դեմքերից մեկը:

Մամուլում Կ. Տողրամաճյանը հանդես է եկել Վահան Մանվելյան կեղծանունով:

1890-ական թվականների կեսերից Կ. Տողրամաճյանը տպագրում է պատմվածքներ, բանաստեղծություններ, պատկերներ՝ նվիրված գավառի կյանքին ու խնդիրներին, 1898թ. Վատնայում լույս է ընծայել «Կաղանդյեք» գրքույկը, «Շավիղ» պարբերականում տարագրել «Վերջալուսին» նորավեպը, 1907թ. Ֆիլիպետում իր երախտագետ սաների միջոցներով հրատարակվում է «Նշխարներ» ժողովածուն:

Արևմտահայ գյուղը, որքան էլ ծանր էին տնտեսական ու քաղաքական պայմանները, այնուամենայնիվ, ուներ իր գյուղական անդորր կյանքը, ուրախություններն ու հոգսերը, իր ողբերգությունը, սերն ու ծիծաղը: Մա մի յուրատիպ աշխարհ է, ծանր ու հոգսաշատ, հովվերգական ու դրամատիկ, սիրելի ու անփոխարինելի: Կյանքն այնտեղ շարունակվում էր հանդարտ, առանց խոր ցնցումների, հաճախ ծուլորեն, որ կողքից նայողին թվում է անշարժ: Որոշ գրողների ձգտում էր գյուղական բնակչարի գեղարվեստական վերարտադրությունը, մյուսները դրա տակ այլաբանորեն մատնանշում էին երկրի իշխանություններին, դրանց վարած հակաժողովրդական ու հատկապես հակահայկական քաղաքականությունը, երբորդները տարված էին գյուղի հովվերգական պատկերման գաղափարներով, որի մեջ հաճախ առկայծում էր սոցիալական անհավասարության միտքը և դրա բերած ողբերգությունը:

Վերջին տեսակի մի գեղեցիկ պատմվածք է Կ. Տողրամաճյանի «Հովվերգություն» ստեղծագործությունը, որ ավելի շատ հիշեցնում է գեղարվեստական-հոգեբանական էությունը. տպավորության անմիջականություն, զննումի հոգեբանական հավաստիություն, հանդարտ, բայց հուզական, մինչև հոգու խորքերը թափանցող պատում, լիրիկական տրամադրություն, որ հաղորդվում է ընթերցողին ու երկար ժամանակ չի լքում:

Հագիվ քսաներկու-քսաներեք տարեկան է գյուղի հուտաղ Մարտիկ ախպարը՝ ջլապինդ, լայն հզոր ուսերով, խիտ մազերով, արևահար դեմքով երիտասարդ, որին գյուղը փտափել է ողջ հուտը: Գյուղում նրանից շուտ միայն մայրը՝ Մաքթա ապլան է արթնանում, տան մանր ու մեծ գործերն անում, ապա արթնացնում որդուն: Տնեռուն շրջելով, Մարտիկը դուրս է հանում անասունները, ստացած ուտելիքների մեծ մասը թողնում մորը և հո՛ւ հո՛ւ անելով, նախիրը քշում արտո: Գյուղից հեռու, ծովակի մոտերքի արտավայրը Շնագայի Անտառակ է կոչվում, իսկ ճշմանավոր հսկա կաղնին, որի շուքի տակ կարող են հազարավոր կովեր ու ոչխարներ մակաղել՝ Կեպի-Չնար անունով է հայտնի:

Մայիսյան մի գեղեցիկ օր, երբ շրջակա գյուղերի հովիվներն էլ այնտեղ էին, պանիրով էշների են եփում. գինին առատ էր, Մարտիկը սրինգ էր նվագում ու տխուր երգեր երգում.

Ես այս առտու եարս տեսա փենճերեհին դեմ նստած էր:

Մըրմա մազերը գլխում վրա՝ հովը թել թել կը տաներ,

Աշուկները ամանկ աղվոր, հուրի մելեր կըլմաներ.

Հազարներու մեջ չը գտա ես աղվորիս նմանը:

Թուշերն ըսեք լեցուն կարմիր, վարդը քովը բան մը չէ,

Պրկունքները խեղբ թոցնող՝ տանքի քաջված կակաչ է,

Միրտս անոր պարզև ըրի. ալ Մարտիկ իր տերը չէ:

Հազարներու մեջ չը գտա ես աղվորիս նմանը:

Հասկցանք բա՞ն մը ունիս, - ըսին հովիվները...»

Լույս երեսիդ հոգիս մատաղ, այ իմ աղվոր Չարուկս.

Բաղեղ մ'ըլլամ թող պըլլվին երկան քոյիդ, եարուկս.

Զու կարտանդ ալ հերիք լամ, քորցան երկու աչքունքս

Հազարներու մեջ չը գտա ես աղվորիս նըմանը:

Հովիվները զարմացած նայում էին, մինչ Մարտիկը կանչում է թմայուլ հորթին, գրկում գլուխը, նայում անմեղ աչքերին ու կրկնում անվերջ.

«Ա՛խ, Չարուկս ալ ճիշտ քեզի պես աղվոր է»:

Ինքն էլ չիմացավ ինչպես սեր կապեց գյուղի հարուստներից մեկի թմայուլիկ աղջկան: Մարթա ապլան որդու տառապանքը տեսավ, գնաց ուզելու: Եկավ դատարկաձեռն ու անպատվոթյուն ստացած: Կտորվեց Մարտիկ ախարը սիրտը, հուռը մատնվեց անուշադրության, դժգոհությունը շատացավ, Չարուկենց թմայուլիկ հորթը ևս մորթեցին, հոտաղին ազատեցին աշխատանքից: Մարտիկը հեռացավ ուրիշ գյուղ: Ապերախտ գյուղը իր հինգ տարվա ծառայության փոխարեն մի աղջիկը իրեն շատ համարեց: Երեք տարի է արդեն, ինչ մեկի ազադակում հովիտություն է անում...

«Ամեն անգամ, երբ կը մտնեմ գյուղին արտոնավայրի տանիանին, անմիջապես հոտի գլուխը կը դարձունե հարալ, սակայն չի կրնար բռնել զինքը, որ կարտոսակից հայացք մը չը նետե հյուսիսի զամիթափին վրա փոված գեղին, և չը կրնա զսպել ներքին հառաչ մը, որ իր միաձայն երգին վերջին համգը կը կազմե հիմակ.

«Հո՛, հո՛, օֆ...»³

Սոցիալական հենքի վրա հեղինակին հաջողվում է կատարել մարդկային հոգու ներքին ծաղրերի գնումներ, հերոսի անհատական դրամայի միջոցով հասնել կենդանի իրականության զգացողության ճշգրիտ արտահայտմանը: Սոցիալական տանդուդի ստորին աստիճանին կանգնած երիտասարդները սրտի քրքիռով երազներ են հյուսում իրենց առաջին սիրտ շուրջը, անգիտամաղով, թե նա ավելի բարձր խավի տղայի է բաժին հասնելու: Նրանց անմեղ սերը բախվում է քիչու իրականության գորշ պատին ու փշուր-փշուր լինում: Երկու ընկերով մեկ սեր ունեին, որը բաժին դարձավ անսեր մի երրորդին: (Հին օրերու հիշատակ, 1895):

«Այո, գրողները բախտավոր տառապողներն են, որովհետև ավելի լավ կը տառապին, որովհետև իրենց վիշտը հայտնելու համար պետք է ավելի արյունոտեն իրենց սիրտը, պետք է իրենց վերքը ավելի քրքրեն»:⁴

Ավելի հարմար բնորոշում դժվար է գտնել: Տողրամանյանը մարդկային հասարակության մեջ աչքող սոցիալական անհավասարության երդվյալ հուկառակորդ էր, երազում էր ներդաշնակ հասարակություն, ուր ազատորեն ծաղկեին լավագույն զգացմունքներն ու ցանկությունները: Այդ աններդաշնակության հեռուանքը լինում է մարդու ստորացումը, նրա զգացմունքների ոտնահարումը և դրամատիկ վախճանը. «Գինին կտրած քացախը ավելի բարձր կ'ըլլա, - ասում են հարուստները, - աղքատին ֆոտուրը ավելի գեշ»: Այս մտայնության հենքի վրա է կառուցված հեղինակի ինքնակենսագրական «Քողքցի աղջիկ» (Հայրենիք, 1894) վիպակը:

Այդ տարիներին շատ գրողներ կիրառում էին հայրենի բնության միջոցակամացման սկզբունքը. բնության տեսարանների, երևույթների իդեալականացման մեջ փորձելով փնտրել մարդ արարածի և բնության ներքին կապը, պարզել՝ որտեղ են նրանք համաձայն և որտեղից է սկսվում խզումը նրանց միջև: Այս պահին գրողները կիրառում են հակառակ՝ ապամիջոցացման սկզբունքը: Միանգամայն իրավացի է գրականագետ Գ. Զակոբյանը, երբ այս հարցի մասին գրում է. «Միջոցակամացում-ապամիջոցակամացման քննադատյին նմանատիպ ուղղորդվածությունը արևմտահայ նորավայելի ինքնության հաճախ դրսևորվող ընթացականությունից է»:⁵

Կ. Տողրամանյանի «Մովակին վրա» (Հայրենիք, 1894) նորավայել միջոցակամացում-ապամիջոցակամացում ընթացականությունը դրսևորում է դիպաշարային հետաքրքիր հանգույցներում: Մովակի միջոցացումը կատարվում է ոգևորության աննկարագրելի թափով, գրողական ներշնչվածությամբ. «Մովակ մը ունիմը մեմը, որ ծովերու հետ չեմ փոխեր:

Անհուն չէ ան, հեռու չի խառնվիր ամպերու հետ, ու ալիքները երբեք չեն գար փրփրում կատարով փշրիլ ափին մոտ՝ ավազները քրքրելով: Մեծամեծ նավեր իրենց առազաստները չեն ուռեցներ իմ, հակա շոգենավեր անոր կապույտը չեն ակտներ

³ «Մաղիկ», 1895, թիվ. 11, 12, 13:

⁴ Կ. Տ ո դ ր ա մ ա ճ ե ա ն, Նշխարներ, էջ 22:

⁵ Գ. Հ ա կ ո բ յ ա ն, Արևմտահայ նորավայել, Եր., 1996, էջ 78:

կաթնաթույր հեռոքերով, ու մեծակառույց տնեցու և ճոխ ասպարանքներու խիտ շարքեր չեն մայիլը անոք վրա:

Սեր ծովակինն սահմանները՝ դարարագվաքն դաշտերով եզերված, կրնաս չափել այքովի, ու նոր մանրիկ ու հեզասահ ալիքները ծաղկատի կնոջ մը շրջագգեստին ծալքերուն մնան կուգան փոթալի եզերքին մտա: Լույս անասլառ մըն է ան, որուն վրա փոքրիկ մավակ մը տերևի պես կը տատանի, և ինչ որ վտակը կուգա խառնվիլ ծովակին՝ կը մըշմարվի ձկնորսին խոնարհ խրճիթը մոխե սևցած»⁶: Բնության այս գաղափարիկ անկյունը մոգական միջավայր է, իդեալական գոյակերպում, յուրօրինակ միթոս, ուր, սակայն, նորավեպի հերոս որք Տատիկը, որ ասպատանել էր մի որբևայրու մոտ, դաժանորեն խաբվում է նրանից, կորցնում ունեցվածքը, ամուսնանալու վերջին հույսը, կորցնում է բանականությունը, դառնում ձեռնառուն արարած, որը մի փոր հաց է վաստակում՝ ձկնորսներին օգնելով:

Թուրքական իրականության տուվերոտ կողմերը, հայաջինջ քաղաքականությունը Տողրամաճյանը պատկերում է գաղթականությանը նվիրված քաղում պատմվածքներում ու պատկերներում: Այսպես անգիջում է նրա պահվածքը, զգայացումն են պատկերները, նկարագրությունները իրականության իսկական պատճենահանումներն ասես լինեն: Նյութի խորը իմացությունը, հայրենիքի բշխականության ակամատես լինելը օգնում են գրողին՝ երևութները պատկերել առանց ավելորդ գունագարդումների, որն էլ այնպես խոր ազդեցություն է թողնում ընթերցողի վրա:

Դանուբի հեռավոր մի անկյուն է նետված Լուսիկ խաթունը, որ ընդամենը քառասուն տարեկան է, բայց մայրողը կկարծի ութսունին մոտ: Ինչիդ չեն անցել այս դրծբախտի գլխով: Հիմա՝ ամեն առավոտ, մտնում է եկեղեցի, ծնրադրում ու աչքերը սրբապատկերներին հառած՝ հիշում իր երջանիկ օրերը հայրենիքում. հարսնության բերկրանքը, գավակների ծնունդը, ամուսնու պանդխտությունը և մահը: Ջարդի օրերին կորցրեց բոլորին. գյուղը մոխրի վերածեցին, որդիներին ու հարսներին սրի քաշեցին, բռնաբարեցին իր աչքի առաջ, չիմացավ՝ ինչպես ողջ մնաց, ինչպես հասավ այստեղ: Ու այս քայքայված մարմինը ոչ մի բան դեռ չի կորցրել. մի հեռավոր հույս, թե տուն կգնա ու կտեսնի գոնե թոռնիկին:

Դժբախտի լացը, սակայն, դուր չի գալիս մեծահարուստ տիկիններին: Ժամկշյը, նրանց նեղած գրողները գաղթականի ափի մեջ դնելով, նրան դուրս է հանում եկեղեցուց, որ Ջատիկ ուրախ օրը տիկնանց տրամադրությունը չփչացնի (Արցունքը, «Շարժում» 1898):

«Լուսնկա գիշերով» («Շարժում», 1898) վիպակը գաղթականության, ժողովրդի գլխին պայթած աղետի, դրա ահավոր հետևանքների իրական պատկերներն է ներկայացնում: Ավարտուն անհաստակություն է հերոսուհին՝ Աստիկը, շքեղ մի կին, որի հայացքից տոչոտվել են ջահեղները: Նա գտել է իր սերը, փարվել նրան հավատով ու հույսով, իր ու Տիբանի, երկու գավակների մեջ կնամորոնացրել կյանքի իմաստը: Բայց կարճ եղան այդ երջանիկ վայրկյանները, փութով ցնդեցին երազի մնան:

96-ի առաջին հարձակումը իրենց գյուղի վրա ու իրենց տան վրա եղավ: Տիբանը հրացանը ձեռքին՝ խնդրում էր կնոջը, որ հեռանա, փրկի երեխաներին: Չիմացավ՝ ինչպես քաղում գաղթականների հետ լեռները ելան, ինչպես էր տան շենին գնդակահար ընկել Տիբանը: Հաջորդ օրը նրանք մայրում էին այրված գյուղին, ուր տակավին շարունակվում էր մալահիթը. «Ամբոխը, դարավերջիկ երեշներու, փագրերու բորենիներու խառնուրդ այդ ազգը, գիմուցած գյավուրների արյունով, խենթացած անոնց տապկվող միսներուն հոտովը, դիվական պար մը սարքած էր կրակին շուրջը, ու անոնց սանդղարամետական քրքիջին մեջ կը խեղդվեին, կը հառնեին ողջ - ողջ եփվող գոհերու սրտախառատ աղաղակները, ու ամխացող ոգևորներու խրխտոցները»⁷:

Հարձակումը մասսայական էր, գաղթականների շվարած քաղմությունը չգիտեր անելիքը. դիմել կատաղության պաշտպանությանը... բայց ինչ կարիք կար «օձեն խայթվելով՝ կարիճին ասպատանել»: Մնում էր երկրից հեռանալը. բայց ինչպե՞ս հեռանալ հայրենիքից, ուր դարերով ապրել ու աճել է մեր ժողովուրդը, ուր ամեն մի

⁶ «Հայրենիք», 1894:

⁷ Նույն տեղում, էջ 86:

քարը արյունով է ներկված, հողը քրտինքով թրջված, ամեն անկյունը լեցուն է հիշատակներով: «Բայց ինչպե՞ս քաժնվեին անկե. հոն էին իրենց սրբաբանները, հոն երգած էին, հոն աղոթած ու լացած, ամոք վճիռ օդն էին ծծած, ամոք գուլպա ջուրը խմած: Այս, աստ երկրեն չի քաժանվելու համար ինչե՞ր էին լլուծ. համձն առած էին ամեն աշխատությունները, մարտած էին անարգամքներուն էն դատը և գլուխնին ճկած էին ամեն կամքի առջև: Բայց աստ բոլոր գոհողությունները չէին կրցած աս սև օրը իրենցմե հեռացնել:

Մեր ցեղը, որ գերազանցապես ազգասեր և հայրենասեր ցեղ մըն է, որ իր գագաւմներուն բոլոր ուժովը, իր հոգիին բոլոր լարերովը, պլլված է իր ավանդություններուն, կապված է իր հայրենիքի սարին ու ձորին, լճակին ու գետակին, ամենածանր բուպենքուն, ամենաանտանելի պայմաններու տակ միայն կրնա հայրենիքը թողլու գաղափարը հղանալ»⁸:

Աստղիկը երկու երեխաների հետ հայտնվում է ուրիշ երկրում, կրում գաղթականին քաժին ընկած բոլոր անարգամքները. սով, սոքստություն, անպատվություն, մույնիսկ հայրենակիցների մախատինքներ, լայիք ահնարկներ ու առաջարկություններ, ստոր քամբասանքներ՝ իր անմեղությունը վիրավորող: Մարկոս աղայի մոտն տնայաւկաւ հարուստի կեղծ հովանավորությունը հետին նպատակներ էր հետապնդում: Երեխաները սոված են. սոցիկը հիվանդ է, տանտիրուհին վճարը չմոծելու համար սպառնում է փողոց նետել: Հապա Մարկոս աղան ինչու՞ է առաջարկում իր «քարեկամությունը»: Ուրեմն աշխարհում չկա մարդկություն, խիղճ, հաշիվն է կառավարում այս աշխարհը, շահելու, օգտվելու, ուրիշներին սովորեցնելու քիրտ հաշիվը: Աստղիկը գիտեր, թե գաղթի երկար ճամապարհի գրկանքները չէին աղարտել իր գեղեցկությունը: Անքուն գիշերներին հիվանդ ու սոված երեխաների անկողնու մոտ նստած կինը հիշում է գյուղը, անցած երանելի օրերը: «Գյուղը, որ կապեր ինք հայրենիքին մեջ, մկրտված էր զինքը պարզապես աղվորիկը մակդիքով, և այդ մակդիքը իր ճկուն հասակին, փառփառ աչքերուն, կամ երեսին, մոտ բերանին ու ալապատրե լանջքին հետ աճած, լեցված, լայնցած ու կատարելագործված էր»⁹:

Զրկանքը, կարիքը, երեխաների ատողջական վիճակը սպառնալի վիճակ են ստեղծում և այլև երբ չգտնելով՝ Աստղիկը համձնվում է Մարկոս աղայի «խնամակալությանը», մի կերպ փրկում գավուկների կյանքը: Մակայն դա շատ կարճ է տևում: Ներսես գլուխ էր քարճրացնում իր մաքուր և, սակայն, մոթթված սերը, իր իղբալական և, սակայն, ցեխի մեջ նետված սերը. Տիքանի խռոված հայացքը հետապնդում է նրան, մույնիսկ սեփական Եւ-ը դատապարտության խոսքեր է շարտում երեսին:

Աստղիկի ոգորումները առավել խռոցնելու համար գրողը ստեղծում է խենթի կերպարը: Սա իրականում չափազանց խելոք ու բարեպաշտ անձնավորություն է, որին հպարտությունը ոչ մի գնով չգիջելու համար այստեղ խենթ հռչակեցին: Մարկոս աղայի մոտ Աստղիկին առաջնորդելիս շատ հետաքրքիր զրույց է տեղի ունենում խենթի ու Աստղիկի միջև: Սա աշխարհի անիրավ դրվածքի, մարդկանց դաժանության, սոցիալական անհավասարության և ընդհանրապես մարդու զագրելի էության մի տիպիկ քննադատություն է.

«- Ինչու՞ թողուցիր ձեր երկիրը, ինչու՞ հոս եկաք, հոն թուրք ու քուրդ կար չէ՞, որոնք ձեր պատիվը կը գողնային, և ձեր ունեցածը կը հափշտակեին, բայց հո՞ւ, հոս ինչ կընեն:

-Նայե՛, որչափ մեծ է աշխարհքը. քառն տորի է, որ ամոք մեկ ծայրեն մյուսը քալած եմ ու կը քալեմ. ամեն տեղ ամբոխն է, որ քրտինք, արցունք ու արյուն կը թափե, ամենն քաղաքակիք ու լուսավորված սեպված երկրեն մինչև հեռին վայրենի, մոռացված անկյունը. մարդը միշտ չոր, հասներ ու անգութ գտած եմ:

Մի կարծեր, թե միայն մեր հայրենիքին մեջն է, որ անիրավություն կը տիրե, գոհերը միմակ մեք չենք, ապականությունը ամեն տեղ է, աշխարհը ողջ հիվանդ է, անհզին փառախտ մը ամոք ընդերքը կը հատցնե, անհրաժեշտ է հիմեն վերանորոգել զանի, պետք է խաշոր անդամախառություններ կատարվին ամոք վրա:

⁸ «Հայրենիք», 1894, էջ 92:

⁹ Նույն տեղում, էջ 81:

«Տե՛ս, մոլորքս ու խելքս ճերմկեցան՝ կատարված անխրավությունները տեսնելով: Ուր որ ալ գացի, միշտ գտա մեծկակ ամբողջ մը, որ կը չարչրկվեր, կը գրկվեր քանի մը խելացիներուն հաճությի՛ն ու համագտությունը համար :

Բայց այս շատ երկար չի կրնար տևել. չարչրկող, տանջվող ժողովուրդը հիմակ իրավ քան մը չի գգար, և ընդհակառակը կը քարկծու, կը հալածն զինքը գիտակցությամբ առաջնորդող մարդիկը, քայց օր մը պիտի գա», և շատ հեռու չէ առ օրը, որ պիտի շատանան ինձի պես խենթերը, և ան տառն կոխվը պիտի սկսի»¹⁰:

Խենթը ինքը հեղափոխական գործիչն է՝ ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսը. նրա բերանով խոսում է գրկված մարդկությունը, թալանված պատիվը, բռնաբարված խիղճը, բանտված ազատությունը: Հարուստները սայրում են խելացիների փողոցում, ուր հրացանակոթներ չկան, չկան դածան, սպառնացող դիմքեր, այլ բարձր շենքեր, քարեկեցիկ ընտանիքներ, շքեղություն, սակայն մարդն այստեղ սովելի է վտանգված, քան մտք լեռնելում, անդուհունջ այստեղ սովելի է խոր ու անտակ, ուր ընկնողը այլևս ազատում չունի:

Աստղիկի պատիվը արատավորված է, Մարկոս աղան վայրենի մոլուցքով ծծում է նրա աղվորիկ հնայքաշատ մարմինը: Աստղիկը մատնված է հոգեկան անասելի տառապանքների, որոնք, ի վերջո, նրան հասցնում են խելագարության: Նրան ուղարկում են Պոլիս՝ Ազգային հիվանդանոց, որտեղ՝ որքանոց, իսկ աղջիկը մեռնում է տաքափոխիկ հիվանդությունից: Միայն Մարկոս աղայի հետ ոչինչ չի պատահում. նա քարերաբլուրի մոտակայք հագած՝ շարունակում է իր վավաշուտ դուրը. նրա լարված որդգայթն են շարունակվում ընկնել մանկահատակ չքնաղ հայտեհներ:

Ահա քե ինչ երեսներ տնի հայ գաղթականությունը, ինչ խորը ծայրեր...

Եթե այս վիպակում հեղինակը ամխտաստելի կործանման է առաջնորդում հետմաներին, որովհետև այլ ելք չունի հայ գաղթականը, նա դեպքերի հորձանուտը նետված տաշեղի նման զարկվում է ափետափ՝ փրկություն որոնելու և, սակայն, չի գտնում: Կյանքի ու մարդկանց դաժանությունը կործանում է այդ խլակներին:

«Լուսնկա գիշերով» («Շարժում», 1898) պատմվածքում հազիվ քսաներեք տարեկան Սիսակը, որ ջարդերից մազապուրծ՝ հայտնվել էր օտարության մեջ, գրկված թնդվածքից, հարազատներից, հիմա էլ ստացել է նշանածի՝ Աննայի հուսահատական մամակը, ուր հայտնվում է, քե իրեն թոնի նշանել են, շուտով հարսանիքն է: Ժայռների կատարից ծովի ալիքներին է մայում հուսահատ տղան և անդաքձ որոշում ընդունում՝ նետվել փրկափայտից ալիքների մեջ, ազատվել այս կյանք կոշվող մղձավանջից: Մահը իրենն էր, քաց էր անդուհունջ և սակայն...

...Ինչո՞ւ է ինքը թշվառ, ինչո՞ւ՝ մյուսները երջանիկ են ու զվարթ: Ինչ էր արել ինքը, եթե ոչ միայն կատարել ճակատագրի քմայքները, դարձել իքսարարությունների գերին: Անման տառապում է, նրա հետ տմարդի են վարվում, իսկ ինքը մտածում է սեփական մարմինը այս տառապանքից ազատելու մասին: Ով պետք է պատժի իրենց չարիք հասցնողներին, ով պետք է ամենողների արյան վրեժը լուծի, մի՞թե մահը վախկոտի ելք չէ, մեռնել ամեն ակնթարթ կարելի է, դժվարը արժանապատիվ ապրելն է: Այս անգամ ծնվում է անբեր որոշումը. գնալ հայրենիք, միանալ իր ընկերներին, որոնք հայոց լեռներում, գեներ ձեռքերին, կովում են ազատության համար: «Ու այս վերջնական համոզումին մեջ անխախտ ուղիք ելավ, ուղիք իր ճկած իրանը, ալ աչքին մեջ արցունք չկար, վրեժի գաղափարին կատաղի ցուրը՝ միայն»¹¹:

Կ. Տողրամաճյանի փնտրությունները այնուհետև նրան տանում են գուտ կենցաղային երևույթների պատկերման ճանապարհով, մերթ հիմ հեթանոսական աստվածների ոգեկոչման, ուժի, ազատության ու գեղեցիկի պաշտամունքի վեհացմանը, ընկնում է պատմության մանվածապատ ուղիները, զրադիվում անցած փառքերի որոնումներով, ստեղծում սիմվոլիստական կերպարներ, արձաններ, ազատության մարտիկներ, մարդկության փրկիչ Միքայիլներ և համգում մի աներեր եղբակացության. «ում է պետք սեփական ամմանությունը, եթե չես կարող ձեռք մեկնել ընկածին ու քարձրացնել թշվառին, եթե չես կարող թոնել ոճրագործի ձեռքը և կանգնեցնել համատարած ար-

¹⁰ «Հայրենիք», 1894, էջ 114:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 77:

յան գեղերը: Հազար անգամ գերադասելի է մանը անպատիվ, անազատ կյանքից: Այս տեսակետից մի ինքնատիպ բողոք, սարկազմով լինում մի ելույթ, անողոք քննադատություն է պարունակում Տողրամաճյանի «Աղոթք» թանատողությունը, ուր յուրատեսակ վեճի մեջ է մտնում աստծու հետ, բերում մեր ժողովրդի հավատարմության, կրոնասիրության, աստծուն երկրպագելու, վանքեր ու եկեղեցիներ կառուցելու, գրականություն ու արվեստ ստեղծելու, առաքինի վարքի բազում օրինակներ: Բայց աստված տեսնում է այս ամենը ու չի տեսնում: Մենք աղոթքներով նրա օգնությունն ենք հայցում, նրա փրկարար աջին ապավինում, իսկ նա մոռացել է մեզ, թողել ռոմագործի քմայք-ներին:

«Չէ, Տե՛ր, չէ, մոռցար ալ մեզի իրավ,

Դարձուցիր մեզմե երեսդ անդին.

Ու թող տվիր, որ թուրքը անհրավ

Մեր արքունին մեջ լվա գերանդին»¹²

Եթե այս պարկեշտ, խաղաղասեր, աստվածավախ ժողովուրդը իր հողի վրա մարդուն վայել կյանքով չի կարող ապրել, ապա էլ որն է աստծուն երկրպագելու, նրան խաչքար ու մատյան ձուլելու իմաստը մոռացնոտ է աստված կամ՝ կույր...

Կարապետ Տողրամաճյանը գրական-մանկավարժական գործունեությունը հաջողությամբ զուգակցել է կրթութա հրապարակախոսությանը: Նրա հրապարակախոսական գործունեությունը կարելի է բաժանել երեք ոլորտների.

Ա.- Հեղափոխական-ազգային հարցեր

Բ.- Կրթական-առաջադիմական

Գ.- Գրախոսական:

«Նոր բան գիտե՞ք» հոդվածում Մանվելյանը սթափության կոչ է անում ազգի դատարկամիտ երագողներին, որոնք քնից ելնելով՝ նոր թերք են ստեղծում, փրփուրը բերաններին՝ անհամ ճառեր են արտասանում, մոռացած իրական կացությունը՝ ընկել են անմիտ երազների գիրկը, մեղադրում են հայ հեղափոխականներին, թե նրանք են ջարդերի ու հալածանքների պատճառը: Առաջարկում է սթափվել և ջուր լցնել թուրքի ջրաղացին, ճառի փոխարեն գործ անել, խրատովել պատմության դասերից: Այս և այլ հոդվածներում անողոք քննադատության է ենթարկում թուլամորթ հոգևորական գործիչներին, որոնք իրենց աթոռը չկորցնելու համար ստրկական համակերպությամբ տանում են ժողովրդին հասցրած անարգանքները, փոխանակ հոտի շահերի պաշտպաններ լինեն:

«Հոգիների տուրևստ» (Շաբժում, թիվ 99) հոդվածում իր բողոքի ձայնն է հնչեցնում կրոնական զանազան աղանդների ծավալած անարգել գործունեության դեմ: Հայտնի է, թե ազգերը, երբ հայտնվում են քաղաքական ծանր կացության առաջ, արտասահմանից սկսվում են աղանդավորական հարձակումներ, մարդաբություն: Իսկ պատրիարքարարանը և ազգային ժողովը չեն տեսնում այս ահավոր վտանգը, չեն պատկերացնում դրա հետևանքների ծանրությունը.

«Հերիք չէ, որ թուրք հասարակությունը՝ իր ճնշող, սպանող ուղղությունով, հայը իր հայրենիքի մեջ անտանելի պայմաններու կենթարկե, հերիք չէ, որ քյուրտն ու չերքեզը հայտնի կամ զաղտնի կանաչադեղն, կը չարչիկեն անաշտպան հայությունը, ու ահա անոնց վրա կալվեալանա այն խաբուխ առաքյալները, որոնք Հռովմեն դրկված, ոչինչ առավելություն չունենալով մեզ հալածող այլակրոններեն՝ իրենց ծուղակները կը լարեն, ուռկանները կը նետեն ամբողջացնելու համար բռնապետության և բարբարոսության սկսած հայաջինջ գործը»¹³, - գրում է Տողրամաճյանը:

Ամեն անգամ, երբ հայը զենքը ձեռքին նետվում է ազատագրական կռվի, աչքը հառում եկրոսական երկրներին՝ օգնության հույսով, նրանց կողմից սկսվում է այս անարգ սակարկությունը, որ միշտ, խախտելով կրոնի ազատության միջազգային օրենքները, մեզ մոտ հասցնում են ծայրասեղությունների: Մենք միշտ աչքներս Եվրոպային ենք հառել, օգնություն հայցել: Այս սին պատրանքները ցրելու էր կոչված Տողրամաճյանի «Ինչ պիտի ընե արտասահմանը» (Շաբժում, թիվ 136) հոդվածը, ուր հան-

¹² «Հայրենիք», 1894, էջ 151:

¹³ Նույն տեղում, էջ 155:

գամանորեն քննության է առնում նրա կառուարած դրական ու բացասական գործողությունները: Արձակելով թուրքերի ձեռքերը, ռճրագործության լայն ասպարեզ դարձնելով երկիրը՝ փոքրիկ օգնություններ է կազմակերպում՝ կեղծ արցունքներ աչքերին, առանց փորձելու դատապարտել ազգասպանությունն ու ռճիրները: Ժողովներ, միտինգներ, մի քանի ազնիվ մարդկանց ելույթներ և վերջ: Իսկ արտասահմանի հայությունը ի՞նչ է անում: Վերջապես պիտի սրբագրել մեր սխալները, հույսներս մեզ վրա դնել:

«Հասկանալով, որ մինչև հիմա սխալ ուղղություն մը բռնած էինք, քաջությունը պիտի տնեմա՞նք սրբագրելու այդ սխալը, ուղքի տակ տալու բոլոր վայրերան բուերը, ամառնք գնչունքը, և մեր բոլոր ուժովը փաթովիլ այն գաղափարին, որ զինքը կը քառոգե. քանի որ առանց ատոր խաղաղասերներն ալ մեր ձայնը չեն լսեր:

«Հայրենիքը մեզի կը մայի:

Ի՞նչ պիտի ընե արտասահմանը»¹⁴:

Սեկ այլ՝ «Ինչ ընեն» (Շարժում, թիվ 250) հոդվածում հեղինակը հարցադրումներով կարծես ամբաստնում է զենքին փարեղու, սեփական տունը, ինչքը, անձը և պատիվը կովով պաշտպանելու գաղափարը. ի՞նչ պիտի անի տղամարդը, երբ տեսնում է, որ թուրքը մահում է իր տուն՝ կնոջն ու աղջկան պղծելու, ի՞նչ պիտի անի հայ այրին, երբ ամուսնուն տպանողը հիմա գալիս է իր պատիվը սևացնելու, ինչ պիտանի գյուղացին, երբ տեսնում է հարևան գյուղը բոցերի մեջ և այսպես շարունակ: Հեռուում է հեռուորական հարցը. «Ըսեք ձեր բարձր հանճարով և հեռատես մտքով, թե հայրենիքի մեջ տապկվող, չարչարվող, անարգվող, պղծվող այս հայերը ի՞նչ ընեն»¹⁵:

«Արյունոտ հորեղյան» (Շարժում, թիվ 253) հոդվածը մի ջախջախիչ ելույթ է՝ ուղղված Արյունոտ Մուլթանի արյունոտ հորեղյանին: Մարդիկ գտնվեցին, ովքեր թերթերի ճակատները զարդարեցին պնակալեզի իրենց բաղաջանքներով, սակայն թող հիշեն, թե ինչ ճանապարհ է անցել այս սուլթանը: Ոչնչացնող, սպանիչ քննադատության ենթարկելով անմարդկային այդ ճիվաղի արարքները՝ նա գրում է.

«Կանչեցեք Պղոտտոնի արքունիքին ամբողջ սևագույն դահնապետները, տվե՛ք անոնց ձեռքը պուկարներու մոթեբեռ շինված թմրուկներ, սերպերու ոսկորներն շինված փողեր, հեղինուհիներու մագերես պատրաստված սագեր, ժողվեցեք հայ մանուկները, ամուրի անտիրական որբերը, ցցեցե՛ք Երլուզդի չորս կողմը և վառեցե՛ք անոնց գլուխները, թող այդ մատղաշ խաբույկներու լույսը իր ցուրեքը փռե այդ հրեշային տոնին վրա: Օշարակի տեղ վազցուցեք մարդու արյուն, թող բոլոր շատրվանները արցունք ցայտեցնեն, հեծող, հեծկլտող հպատակներու արցունքը:

Երլուզդի բացատռանը ծածկեցե՛ք անհամար մահառակներու գերեզմաններն քաղված ծաղիկներով, մեջտեղը բարձրացուցե՛ք հսկա բուրգ մը գանկելով, և որուն զագաթը թող բազմի ինքը՝ Համիտ՝ իժեքով հյուսված, ու անոր շուրջը եվրոպական քաղաքակիրթ մարդկության ներկայացուցիչները, ձեռք ձեռքի տված, թող պարեն դժոխսային, դիվային պար մը, արժանապես տոնելու համար ստ կաքմիք հարսնիքը, առ արյունոտ հորեղյանը»¹⁶:

Շատ լայն է Տողբամաճյան հրապարակագրի գործունեության ոլորտը. կրթական գործ, լուսավորչական աշխատանք, մամուլի ընդարձակում, ազգասպանության ձեռնարկումներ, արտասահմանի հայ գաղութների օրվա և ապագայի խնդիրներ և այլն, որոնց մեջ միշտ նշմարվում է զգաստ ու զգայուն մտավորականը, երդվյալ հայն ու հայրենասերը՝ գործով, գրչով ու անձնագոհության սեփական օրինակով:

Ազգային-քաղաքական գործընթացից հրապարակախոսը անընդունելի է համարում դուրս թողնել հայ կնոջ խնդիրը: Սա արդեն 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակին ամենահաստատված, հրատառ լուծումներ պահանջող խնդիր էր, որին անդրադարձան այդ շրջանի տասնյակ գործիչներ, կին գրողներ:

1900 թվականին Ֆիլիպիե Ազգային վարժարանում կարդացած դասախոսության մեջ (հրատարակվել է Ռազմիկ շաքաթաթեթում, թիվ 92-94) հետևորդ խոսքն սկսում է Մանթիկացայի հեռույալ մտքի մեջքերումով. «Ազգի բարոյական և քաղաքա-

¹⁴ «Հայրենիք», 1894, էջ 160:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 164:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 166:

կրթական զարգացման աստիճանը ամենից ճիշտ և ամենից ուղիղ չափը կտրոշ է լինել այն տեղը, որ այդ ազգը հատկացրել է կնոջը»:

Մանվելյանը իր դասախոսությունը սկսում է հետևյալ մտքով.

«Ազգի մը բարոյական վերակազմության և ազատագրության գործը այնքան արագ ու այնքան քնական կերպով կը կատարվի, որքան այդ ազգի մեջ արական ու իգական գիտակից ուժերը համընթաց ու ձեռք ձեռքի տված կը գործեն»¹⁷:

Բանախոսը այստեղ կարևորում է մի հանգամանք. այն է՝ թե կինը և թե տղամարդը, նախ, իրենք պիտի հասկանան հասարակական կյանքում իրենց վերապահված դերի կարևորությունը, գործունեության դաշտն ու պարտականությունները: Այդ առումով նա գոնուհանությունը արձանագրում է դարի վերջերին այս ոլորտում եղած հաջողությունները:

Այս մի երկար պատմական ակնարկ է ամուսնի ճիշդով անցած դարերի իրադարձություններում կնոջ կատարած պատմական դերը: Անդրադառնալով իր ժամանակին՝ նա երախտիքի խոսքեր է ասում հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը իրենց մասնակցությունը բերած հայտնիներին, Ջեյթունի ու Վանի կանանց, Մասունցի Շաքին, Արյուր Մերթի կնոջը՝ Սոսին, Վազգենի քույր Ջաթուհուն և շատ ուրիշների, արտերկրի կանանց միություններին, Պոլսի հայ վարժուհիներին և կանանց կազմակերպություններին: Կարևոր այս գործին խանգարում են այն առաքազային ընտանիքները, որոնք փոխանակ ազգային դպրոց տալու իրենց աղջիկներին, կամավոր հանձնում են օտար միսիոներուհիների ձեռքը՝ դարձնելով նրանց աշխարհաքաղաքացի, որոնք ընդմիշտ կորցնում են ազգային պատկանելությունը: Հարկավոր է իրարից զատել անձնական շտեմն ու հասարակական շահը և կարողանալ անձնականը գոհել հասարակականին, անձը՝ հայրենիքին, եթե հարկը սրահանջի: Կրթված կինը արդեն ազատ է, արդեն հայրենասեր է, արդեն ազգային մտածողություն ունի և հայրենիքի համար իր ուժը չի խնայի:

Ո՛վ պիտի իր զավակներին տա ազգային-հայրենասիրական վեհ դաստիարակություն, եթե ոչ հայ կինը.

«Եվ այս մեծ ճշմարիտ հայրենասիրությամբ միայն է, որ կարող պիտի լլվանք ըմբռնելու մեր ավերակ Հայրենիքի սրահանջը, մեր չարչրվող եղբայրների ցավը և մեր կոփող եղբայրներու կոչը և մեր անթիվ նահատակներու վրեժը լուծելով՝ հասնելու հայկական միակ նպատակը, որ է անկախ ու ազատ կյանքի մը տիրացումը՝ սեփական Հայրենիքի մը մեջ»¹⁸:

ЖИЗНЬ И ЛИТЕРАТУРНО-ПУБЛИЦИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАРАПЕТА ТОГРАМАДЖЯНА (ВААН МАНВЕЛЯН. 1864-1904)

Резюме

А. Акопджанян

Карапет Тограмаджян (1864-1904) - известный западноармянский писатель, публицист и культурный деятель, чья жизнь оборвалась в 1904 году в горах Сасуна. Был активным участником национально-освободительной борьбы, сторонником партии Дашнакцутюн, поэтому долгое время оставался в тени, не были оценены его произведения.

Литературно-педагогическую деятельность с успехом совмещал со страстной публицистикой. Он выступал против смирения, яростно критиковал бесправие женщин-армянок, находил пути просвещения женщин, восстановления их прав.

Данная статья является первым опытом оценки литературного наследия писателя-публициста, что вызовет интерес к его личности и творчеству.

¹⁷ «Ուազմիկ», 1900, թիվ 92:

¹⁸ Նույն տեղում: